

УДК 377

ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ М.А.РИМСЬКОГО-КОРСАКОВА У РУСЛІ РОСІЙСЬКОГО МУЗИЧНОГО ПРОСВІТИТЕЛЬСТВА

І.С.Шатковська

Анотація. На матеріалах музикознавчих досліджень та спогадів про М.Римського-Корсакова визначається роль його педагогічної діяльності у розвитку російської музичної освіти.

Ключові слова: Римський-Корсаков, композиторська школа, педагогічна діяльність, музична освіта.

Аннотация. На материалах музыковедческих исследований и воспоминаний о Н.Римском-Корсакове определяется роль его педагогической деятельности в развитии русского музыкального образования.

Ключевые слова: Римский-Корсаков, композиторская школа, педагогическая деятельность, музыкальное образование.

Summary. The article is based on the materials of the musicology researches and memories about N. Rimsky-Korsakov. It was described the role of N. Rimsky-Korsakov's pedagogical activities in the development of Russian musical education.

Keywords: Rimsky-Korsakov, school of composition, pedagogical activities, musical education.

Постановка проблеми. Центральною фігурою другої половини XIX століття у всіх сферах музичного життя Росії був М.А. Римський-Корсаков. Справа не тільки у величезному художньому значенні, колосальному об'ємі, рідкісній багатогранності його творчості, широкій амплітуді та інтенсивності його музично-суспільної діяльності, а й у тому, що вже чисто у хронологічному плані творчість Римського-Корсакова складає ніби стрижень російської класичної музики, сполучну ланку між епохою Глінки - Даргомизького та XX століттям. Об'єднавши три покоління музикантів, Римський-Корсаков залишався усіма визнаним та непохитним художнім авторитетом.

Сформувавшись в епоху 60-х років, добу демократичних, просвітницьких ідей, Римський-Корсаков рано усвідомив своє покликання та обов'язок російського музиканта, все його життя стало служінням російській музиці, котре мало яскраво виражений просвітительський характер. Всеохоплюючий, системний підхід, притаманний будь-якому напрямку роботи Римського-Корсакова – композитора, диригента, теоретика, редактора і, без сумніву, педагога. Саме педагогічна діяльність Римського-Корсакова поставила на більш міцні, професійні рейки всі інші напрямки роботи композитора. Подібно до того, як участь Чайковського найкращим чином прикрасила шлях Московської консерваторії, так прихід Римського-Корсакова був найбільшою подією в тодішньому житті Петербурзької консерваторії і всієї Росії.

Аналіз актуальних досліджень. Могутня творча спадщина М.А.Римського-Корсакова у музикознавчій літературі розкрита дуже ґрунтовно, проте викладацькій діяльності Римського-Корсакова відводиться недостатня увага, в той час, як саме у класах Римського-Корсакова сформувалася найбільш численна на той час композиторська школа в Росії і не тільки. Постать Римського-Корсакова як педагога певною мірою представлена у роботах Л.Корабельникової [5], Т.Ліванової [6], А.Соловцова [10], а також у спогадах його учнів та колег.

Мета статті. Підсумовуючи та узагальнюючи матеріали вище означених досліджень, спогадів самого композитора та спогадів про нього, висвітлити педагогічну площину діяльності М.А.Римського-Корсакова як важливу віху у становленні й розвитку російської музичної освіти, композиторської школи та усього музичного життя Росії.

Виклад основного матеріалу. Римський-Корсаков був так довго пов'язаний з Петербурзькою консерваторією (з навчального 1871-72 року по навчальний 1907-08 рік включно) і так широко розумів своє призначення педагога-просвітителя, що охарактеризувати його педагогічну діяльність поза її розвитком ніяк не можна. Уся педагогічна діяльність М.А.Римського-Корсакова розгортається перед нами у двох ракурсах: педагогічно – теоретичному та педагогічно – практичному, при чому вся музична педагогіка майстра – це його дітище, оскільки вийшла із його власної музичної практики та досвіду.

Однією із найбільш незвичайних особливостей на шляху Римського-Корсакова-педагога було те, що шлях цей відразу почався з поглибленої теоретичної самоосвіти. На сторінках «Літопису мого музичного життя» Римський-Корсаков згадує, що він у той час лише інтуїтивно володів технікою композиції, що володіючи чудовим слухом, абсолютно не знав шкільних дисциплін – гармонії, контрапункту, мав невиразні уявлення в галузі знань про форми тощо. Поки він писав музику, він дуже мало це відчував. Але, коли довелося викладати, досвідчений композитор сам засадив себе за теорію, відвідував чужі заняття, разом із своїми учнями виконував безліч навчальних завдань. У «Літописі» із цього приводу сказано: «Отже, незаслужено поступивши в консерваторію професором, я став одним із кращих її учнів, - а може бути і найкращим, – з тієї кількості й цінності відомостей, які вона мені дала» [9, 95].

Перш ніж вести класи композиції, М.А.Римський-Корсаков став чудовим теоретиком, поза сумнівом одним з найсильніших свого часу. З 1885 року Римський-Корсаков вів у Петербурзькій консерваторії вже всі теоретичні дисципліни для частини композиторів, що навчалися там. Це означало, що майбутні композитори проходили у Римського-Корсакова весь курс свого навчання, починаючи з гармонії і контрапункту і завершуючи складанням музичних творів. Таким чином Римський-Корсаков міг впливати на все формування молодого композитора чи теоретика, спостерігати за всім його розвитком, виховувати в ньому певні смаки, навички і вимоги до самого себе.

Через класи М.А.Римського-Корсакова так чи інакше пройшло дуже багато видатних діячів російської музичної культури, частково композитори братських народів тодішньої імперії. Крім того, з окремими музикантами Римський-Корсаков охоче займався поза консерваторією, вводячи їх у своє музичне коло. Загалом у великого російського композитора налічується до двохсот учнів. Серед них найвідоміші – А.Лядов, О.Глазунов, М.Іполітов-Іванов, А.Аренський, І.Стравінський, М.Мясковський, С.Прокоф'єв, латвійський композитор Я.Вітол, український композитор М.Лисенко, один із видатних вірменських композиторів О.Спендіаров. Деякі учні Римського-Корсакова знані як музичні вчені-історики: академік Б.Асаф'єв, найстаріший радянський музикознавець О.Осовський та ін. Дуже багато з учнів композитора залишилися скромними, але корисними музичними діячами.

Збереглися спогади учнів Римського-Корсакова, що стосуються різних років його педагогічної діяльності. І, що найбільш цінне, відомі власні вислови композитора про цілі й шляхи спеціальної освіти, про роль педагога-вихователя, про необхідний зв'язок освіти і навчальної обстановки з природним, життєвим розвитком музиканта.

Один із старших радянських композиторів, відомий диригент М.Іполітов-Іванов, який займався у Римського-Корсакова в числі ранніх учнів, розповідає у своїх спогадах, що на перших порах Римський-Корсаков наслідував у заняттях по композиції метод Балакірева, творчий дух «кучкістів». «При вдалій роботі він, не зволікаючи ні хвилини, схоплював ноти і автора й просто з класу відправлявся разом з ними до Балакірева, який жив на Дзвонівій вулиці, неподалік від консерваторії. Обидва вони з непідробною радістю розбирали вдалі подробиці твору; це була справжня радість двох художників, що щиро вітали появу нового члена композиторської сім'ї. Після Балакірева про цю подію негайно повідомлялося В.Стасову, а той передавав усьому музичному світу» [Цит. за 6, 51].

Навіть ці короткі рядки свідчать, що між викладанням Римського-Корсакова і творчим напрямом «Могутньої кучки» існували прямі й міцні зв'язки. Так самий, як для Московської консерваторії Чайковський був не просто професором, а представником великої російської творчої школи, Римський-Корсаков у Петербурзькій консерваторії представляв цю школу як член «Могутньої кучки». Разом з тим, балакіревська «самоосвіта» виявилась прекрасним фундаментом для того, щоб за декілька років пройти найвищий курс академічної майстерності.

Відразу, з перших же років, молодий професор Римський-Корсаков привертав до себе учнів саме завдяки своїм творчим позиціям. Про це красномовно згадує композитор і теоретик М.Соколов, який з 1878 року потрапив у клас Римського-Корсакова, а згодом, ще за життя свого вчителя, сам був професором консерваторії. М.Соколов пише: «Чи багато було потрібно, щоб мені, котрий вже

обождував «Садко», «Антара», «Псковитянку», не закохатися по-інститутськи в їх автора? Я якось відразу був зачарований його природною, позбавленою всякого «професорства» манерою тримати себе, ... Не соромлюся зізнатися, що зовнішня сторона – незграбний, поношений костюм, такі ж чоботи М.А. – все разом, цілком відповідало несвідомим вимогам мого демократичного серця, що б'ється палким темпом епохи й молодості», «...Поширені в межах двох поколінь, – ми – численна маса учнів М. А. – пізнали таку удачу, яка в шкільному житті зустрічається у вигляді небувалої рідкості, – удачу вчитися дорогій справі під керівництвом дорогого вчителя» [Цит. за 6, 52-53].

Будучи професором Петербурзької консерваторії, Римський-Корсаков багато спілкувався як педагог не тільки з її учнями: йому доводилося стикатися з набагато ширшими демократичними колами людей, що навчалися музиці. Паралельно роботі в консерваторії Римський-Корсаков між 1873 і 1894 роками брав участь в діяльності Безкоштовної музичної школи і Придворної співацької капели, а також був інспектором музикантських хорів морського відомства, тобто спостерігав за репертуаром, виконанням, капельмейстерами в оркестрах морського флоту. Все це зіштовхнуло композитора з багатьма новими життєвими й художніми явищами, дуже розширило його досвід і по-своєму позначилося на його педагогічних переконаннях.

«Інспектором музикантських хорів» морського відомства М.А.Римський-Корсаков перебував з 1873 по 1884 рік, тобто з моменту заснування цієї посади взагалі і до самого її скасування. Певна річ, цей вид його діяльності не можна просто звести до педагогічної роботи. Але в тому, як розумів свої нові завдання композитор, було дуже багато характерного саме для педагога-просвітителя, пропагандиста російської класичної музики в широких масах; тут виявилися його демократичні переконання і схильності.

Військові оркестри царської Росії, у тому числі й флотські, не мали, як правило, достовірно художнього репертуару, керували ними капельмейстери-іноземці; про сам склад оркестрів, про підготовку кадрів для них піклувалися погано. Ретельним чином вивчивши духові інструменти і звучання духового оркестру, Римський-Корсаков забезпечував підвідомчі йому колективи своїми аранжировками, тобто поповнював їх репертуар хорошою музикою, переважно російською. Так його зусиллями класична російська музика просувалася в нові, широкі прошарки виконавців і слухачів.

Винятково велику турботу проявив Римський-Корсаков про підготовку музикантів для оркестрів морського флоту. Згідно його власноручній записці, саме він розробив ідею запровадження при Петербурзькій консерваторії відділу стипендіатів морського відомства. Просвітницький, широкий музично – суспільний характер мала і робота Римського-Корсакова в Безкоштовній музичній школі, директором якої він був обраний у 1874 році (замість Балакірева), залишаючись на цій посаді до 1881 року (коли Балакірев знову очолив БМШ). «Вибір не міг бути щасливіший», – писав В.В. Стасов. Римський-Корсаков відразу ж став займатися Безкоштовною музичною школою «з енергією і великим завзяттям», «сам вів всі заняття хором і більшість класів», прагнучи виконувати нові твори Бородіна, Мусоргського. Хор, який складався з любителів, розучував найважчі із старовинних класичних творів (Баха, Генделя), виконував вперше твори Бородіна, Мусоргського, самого Римського-Корсакова. Велику роль у пропаганді російської музики виконував також оркестр школи. Отже, якщо ми пригадаємо, що в період між 1874 і 1881 роками Римський-Корсаков працював одночасно в консерваторії, в Безкоштовній музичній школі і в морському відомстві, то загальний масштаб його діяльності виявиться справді грандіозним.

Пішовши зі школи і мимоволі припинивши роботу з оркестрами морського флоту, Римський-Корсаков і далі не обмежився консерваторією. З 1883 року він разом із Балакіревим очолив музичну справу у Придворній співацькій капелі – найбільшому і найстарішому центрі російської хорової культури. У капелі Римський-Корсаков пробув до 1894 року, віддаючи їй також дуже багато сил. У листах тих років Римський-Корсаков виражає радість з приводу того, що в капелі зводиться благородний дух, хлопчики вчать охоче. Зусиллями Римського-Корсакова і за його ініціативою в капелі був створений регентський клас (для підготовки керівників хорів) і по-новому організований інструментальний клас, внутрішня культура капели дуже піднялася.

З 1894 року педагогічна діяльність Римського-Корсакова повністю зосередилася в Петербурзькій консерваторії. Це було тісно пов'язано з періодом великого творчого перелому у композитора, з роками творчої та духовної кризи й переоцінки цінностей. Але важливо те, що роки напружених творчих шукань були для Римського-Корсакова і роками педагогічних пошуків. На основі великого й різнобічного досвіду у Римського-Корсакова саме в дев'яності роки виникають задуми нових посібників, статті про музичну освіту, думки про необхідність її реформувати. Іншими словами, Корсаков виступає за тісну взаємодію теорії та практики. У великих статтях про музичну освіту, написаних у серпні 1892 року, Римський-Корсаков досить докладно виклав свої погляди, пов'язані з

обширним колом педагогічної та виховної діяльності.

Перша із статей Римського-Корсакова називається «Обов'язкове і добровільне навчання в музичному мистецтві». Тут Римський-Корсаков пропонує ввести як би різні ступені навчання для музикантів, відповідно до їхніх даних і можливостей. Музикант з хорошими первинними музичними здібностями, вивчившись співати, грати на скрипці або фортепіано, і засвоївши сольфеджіо та елементарну теорію, зуміє співати в хорі чи ансамблі, грати в оркестрі чи ансамблі, а отже, буде корисним *художником музичного ремесла* (визначення Корсакова) в благородному сенсі цього слова. Якщо ж музикант володіє не тільки первинними здібностями, але й ще виконавським або композиторським талантом (тобто внутрішньою потребою творчості), він повинен пройти ті ж обов'язкові предмети і ще доповнити свою освіту, добровільно вибравши що-небудь з наступних предметів: гармонія, контрапункт, музичні форми, історія музики, естетика, композиція, диригентська справа. З такого учня вийде концертний віртуоз, соліст, композитор, диригент, тобто *художник музичного мистецтва*, за визначенням Римського-Корсакова. З цього розмежування стає зрозумілим, що досвід роботи з музикантами різних спеціальностей і різного рівня привів Корсакова до усвідомлення необхідності, по-перше, випускати безліч музикантів, як ми тепер говоримо, середньої кваліфікації, розширюючи рух музичної культури, і по-друге, готувати справжніх артистів тільки за наявності таланту і за умов добровільного доповнення до курсу, обов'язкового для всіх. Такі вимоги життя; такі повинні бути умови найбільш природного виховання музиканта.

Друга з педагогічних статей Римського-Корсакова має назву «Теорія і практика і обов'язкова теорія музики в російській консерваторії». Центр уваги зосереджений тут на проблемах навчання композиторів, тобто на тому, що особливо довго й гаряче хвилювало Корсакова. За двадцять років викладання теорії композиції Римський-Корсаков «прийшов до того, що справжні, знані діячі виростили... за щасливих умов їх практичного музичного життя і за допомоги тієї частини програми консерваторного навчання, яка найбільш нагадує собою дійсне практичне музичне життя». На власному прикладі Римський-Корсаков увірував у те, що «практика є кращим засобом навчитись». Далі він посилається на чудові історичні приклади Моцарта і Глінки й підкреслює, як «музична грамотність у них розвинулася через прості уроки фортепіано і скрипки, а вища техніка і форма далися їм через практичне музичне життя...» [Цит. за 6, 65]. Так, тут згадані геніальні композитори, тому в іншому місці Корсаков наголошує: «Маловідомі композитори Заходу були великими музичними талантами. Без великого музичного таланту композитор є абсурд» [Цит. за 10, 319], навіть за сприятливих умов музичного життя. Як мудрий педагог, Римський-Корсаков ставив перед собою завдання найкращим чином зрозуміти й розвинути творчу індивідуальність учня. От як він характеризував згодом обов'язки педагога: «Професор повинен вгадати схильності і прагнення учня. Якщо учень прагне до камерної музики – квартету, тріо і т. п. – не треба йому заважати і робити з нього композитора опер і симфоній; якщо він прагне до фортепіано, до романсу і пісні, до балету, симфонії або кантати, хай він складає, розвиваючись в цьому напрямі. Професор – друг, батько, нянька і навіть слуга свого учня, а не учень його раб, нижній чин або шматок мармуру, з якого професор-рабовласник, військово-начальник або скульптор – робить все, що йому заманеться» [Цит. за 6, 54].

Виходячи з прагнення повністю підпорядкувати теорію життєвій практиці, систему освіти умовам індивідуального художнього розвитку, Римський-Корсаков тут висував, так би мовити, програму-максимум. Його наміри могли бути виконані тільки ідеальним педагогом-художником у заняттях з видатними учнями-композиторами. Але як вища мета, як напрям, за яким потрібно було відходити від рутини в складній і тонкій справі навчання композиторів, ідеї Римського-Корсакова були прогресивними в самій своїй основі. Дуже істотну частину педагогічної спадщини композитора складають залишені Римським-Корсаковим посібники, які виникли у зв'язку з його власною педагогічною діяльністю та творчою роботою.

Так, спостерігаючи за оркестрами морського флоту, у Римського-Корсакова виник намір створити посібник з інструментовки. Проте він тоді ж зрозумів, що найґрунтовніше повідомлення маси технічних відомостей про окремі інструменти нікого не навчить практично. Пізніше, починаючи вже з 1905 року, він приступив до роботи над посібником «Основи оркестровки», котрий у всій світовій науковій і навчальній літературі з музики посідає абсолютно виняткове місце. Автор вчить осягати основи оркестровки, техніку складного оркестрового письма в залежності від конкретної художньої мети, від того, що саме і як саме треба виразити. Тому оркестрове письмо композитора так полонить нас до цього часу своїми фарбами в «Садко», «Казці про царя Салтана», у «Снігуроньці», в «Шехеразаді», в «Іспанському капричіо» та багатьох інших творах. «Основи оркестровки», остання праця педагога-художника, є справжнім творчим заповітом, який залишив Римський-Корсаков студентам та композиторам. У 1884 році, на основі своїх занять у Співацькій капелі, Римський-

Корсаков склав підручник гармонії. Сам композитор спочатку проходив гармонію зі своїми учнями за «Керівництвом» Чайковського, а потім створив власний. Підручник Римського-Корсакова дуже ясно, строго й послідовно формулює правила поєднання акордів, спрямовуючись від простого до складного. Не зважаючи на різну систему викладу цих правил, підручник Корсакова зовсім не суперечить в принципі підручнику Чайковського. Обидва підручники гармонії, складені російськими класиками, були найпрогресивнішими для свого часу і сьогодні вони не втратили значення.

Дещо пізніше, у 1893 році, Римський-Корсаков замислив скласти підручник з контрапункту, дисципліни, яка вивчає систему поєднання голосів у музиці, багатоголосся. План майбутнього керівництва, за словами М.Соколова, не мав у собі нічого шаблонного і, очевидно, також ґрунтувався на законах, виведених з музичної практики. Проте далі за введення і перший розділ справа не пішла, і керівництво завершене не було. Останні роки педагогічної роботи Римського-Корсакова ще живуть у пам'яті старих діячів радянської музики. Великим учителем, неперевершеним наставником називає його О.Осовський. «Сильний своїм генієм, – пише Осовський про Римського-Корсакова, – художнім авторитетом, знаннями, майстерністю, моральною висотою, він давав своїм учням не тільки освіту: він виховував їх, прищеплював їм високі етичні начала – не проповіддю, а живим прикладом, ненавмисно кинутими висловами. Надзвичайно життєвими були його заняття з учнями...», «Це було любовне учительство...» [7, 75]. Багато цікавих вражень, винесених з класу Римського-Корсакова в дев'ятисоті роки, відображено в спогадах М.Гнесіна. «Строгий учитель композиції», «Особливості його натури зробили його керівником, своєрідним вихователем композиторської молоді...», Римський-Корсаков був зразком відповідальності, самодисципліни та працездатності» [Цит. за 10, 320]. Римський-Корсаков до останніх років життя виявляв гарячу зацікавленість у всьому, був надзвичайно чутливий до оригінального, свіжого, іноді просто вражаючи своїх учнів безпосередністю сприйняття і силою художнього темпераменту. «Дорогоцінною рисою Римського-Корсакова у ставленні до роботи учнів була повна відсутність байдужості» [2, 198].

Висновок. Немає потреби доводити, що педагогічна спадщина Римського-Корсакова винятково багата і цінна. Вона сконденсована не тільки у статтях і посібниках, якими ми дорожимо. Ця спадщина полягає також у тому великому і незабутньому прикладі педагога-просвітителя, педагога-громадянина, який подає нам класик російської музики. Всі, хто стикався з таким учителем, як Римський-Корсаков, зберегли пам'ять насамперед про його високий морально-художній авторитет, про те, що строга, точна, завжди обґрунтована методичність в його заняттях поєднувалася з темпераментом художника і кругозором суспільного діяча. Учні Римського-Корсакова не згадують в ньому тільки педагога-теоретика: вони зберігають пам'ять про передову людину і художника, який свого часу сильно вплинув на них. До цього часу питання навчання композиторів є актуальними питаннями музичної освіти взагалі, а вимога погодити проходження теоретичних дисциплін з індивідуальним творчим розвитком учня залишається і для сучасної музичної педагогіки обов'язковим дидактичним принципом. Як у істинного представника «шестидесятництва», у Римського-Корсакова тісно перепліталась музична педагогіка та просвітництво: основною метою консерваторій він бачив масове музичне просвітительство, а останнє в нього було пронизане ідеями широкого професіоналізму.

Римський-Корсаков своїм прикладом заповів нам (і вчителям, і учням) те, чому слід був сам: строгу дисципліну та невтомну працю у вивченні свого ремесла та в оволодінні його технікою; а повсякденна педагогічна діяльність композитора та схильність до наукової роботи були запорукою його інтелектуального зростання. Як завжди влучно підкреслює Б.Асаф'єв: «...постать М.А.Римського-Корсакова-педагога для нас може бути взірцем «свідомого ставлення до мистецтва як життєвої мети та похідної звідси моральної вимоги подвигу, обов'язку та учительства» [1, 147].

Література

1. Асаф'єв Б.В. О симфонической и камерной музыке / Асаф'єв Б.В. – Л., 1981. – 215 с.
2. Гнесин М. Мысли и воспоминания о Н.А.Римском-Корсакове / Гнесин М. – М., 1956. – 263 с.
3. Гозенпуд А. Н.В.Лысенко и русская музыкальная культура / Гозенпуд А. – М., 1954 - 153 с.
4. Кандинский А. Н.А.Римский-Корсаков. В.кн. История русской музыки. Т.2. Книга вторая: – М., 1979. – 278 с.
5. Корабельникова Л.З. Музыкальное образование. В кн. История русской музыки / Л.З. Корабельникова./ В 10-ти т. – Т. 8: 70-80-е гг. XIX в. – Ч.2. – М., 1994. – 533 с.
6. Ливанова Т. Педагогическая деятельность русских композиторов. – М. – Л., 1951. – 100 с.
7. Оссовский А. Избранные статьи, воспоминания. – М., 1961. – 232 с.
8. Рахманова М.П. Н.А.Римский-Корсаков. В кн. История русской музыки./ М.П.Рахманова./ В 10-ти т. – Т. 8: 70-80-е гг. XIX в. – Ч.2. – М., 1994. – 533 с.
9. Римский-Корсаков Н.А. Летопись моей музыкальной жизни. - М., 1982. – 394 с.
10. Соловцов А.А. Николай Андреевич Римский-Корсаков. – М., 1984. - 398 с.